DOI: 10.31359/2079-6242-2024-47-58
УДК [343.9:342.56](477:100)

М. Г. Колодяжний**,** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу кримінологічних досліджень Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0003-2149-9165

СВІТОВА ПАНОРАМА ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ: ОСНОВНІ МОДЕЛІ, ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ*

Постановка проблеми. Неспровокована військова агресія рф проти України з ознаками геноциду, що триває вже понад десять років, спрямована на знищення української державності та культурної, мовної, релігійної ідентичності Українського народу. Це тягне катастрофічні наслідки у виді десятків тисяч загиблих та поранених військовослужбовців ЗС України, цивільного населення, включаючи жінок і дітей; знищення та пошкодження об'єктів інфраструктури (житловий фонд, промисловість, енергетика, сфери освіти та охорони здоров'я та ін.), що завдало лише прямих збитків станом на січень 2024 р. щонайменше на 155 млрд дол. США[1]; екоциду та тисяч інших воєнних злочинів у виді рандомних ракетних, бомбових й артилерійських обстрілів, що призвело до руйнування десятків колись процвітаючих українських міст і сіл; розстрілу полонених українських військовослужбовців або їх жорстоких катувань у неволі з порушенням норм відповідних міжнародних конвенцій[2]. Така ситуація вимагає вжиття відповідних рішучих дій. Останні виражаються не лише у здійсненні загальнонаціонального супротиву російській агресії, а й, головним чином, у закладенні соціального та правового фундаменту для відновлення миру та забезпечення, за можливості, примирення і справедливості. Це надзавдання не уявляється можливим без упровадження в Україні правосуддя перехідного періоду або, як його ще називають, перехідного, чи транзитивного правосуддя (*transitional justice*).

У доповіді Генерального секретаря ООН у 2004 р. було надано визначення перехідного правосуддя та деталізовано його зміст. Це – комплекс процесів й механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати тяжкі наслідки великомасштабних порушень законності у минулому з метою забезпечити підзвітність, справедливість й примирення. Такі заходи включають: кримінальне переслідування, насамперед воєнних злочинців; установлення правди; відшкодування шкоди; інституційне реформування[3].

Категорія перехідного правосуддя є відносно новою та малодослідженою проблемою в українській науці та національному правовому середовищі. З урахуванням певного досвіду застосування правосуддя перехідного періоду у понад 40 країнах світу протягом останніх 80 років[4] виникає необхідність у систематизації цієї практики для її реалізації в Україні обов'язково на твердій науковій основі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Активне дослідження різних аспектів правосуддя перехідного періоду розпочалося у 90-х рр. XX ст. і пов'язано з такими зарубіжними вченими, як:

[1] Просад А 'Росія завдала збитків інфраструктурі України майже на $155 млрд – KSE' (Forbes) <https://forbes.ua/news/rosiya-zavdala-zbitkiv-infrastrukturi-ukraini-mayzhe-na-155-mlrd-kse-12022024-19149> (дата звернення: 5.05.2024).

[2] IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 5.06.2024); Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 5.05.2024).

[3] The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies: Report of the Secretary-General / UN Doc. № S / 2004/616. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n04/395/29/pdf/n0439529.pdf?token=jJiQOm8PZeveNyoXId&fe=true (дата звернення: 5.05.2024).

[4] Блага А., Мартиненко О. 'Концепція перехідного правосуддя в Україні: уведення у площину юридичної науки' (2019) 4 Юридичний вісник 30–35. DOI: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.941.

Д. Аггіре (D. Aguirre), Б. Алмейда (B. Almeida), К. Байндер (C. Binder), Г. Боніфазі (G. Bonifazi), М. Давидович (M. Davidovic), Т. Деструпер (T. Destrooper), Е. Еврард (E. Evrard), Дж. Ельстер (J. Elster), Н. Крітц (N. Kritz), Л. Маліндер (L. Mallinder), І. П'єтропаолі (I. Pietropaoli), Д. Піон-Берлін (D. Pion-Berlin), Н. Поробіч-Ісаковіч (N. Porobić Isaković), А. Рейтер (A. Reiter), Р. Хамільтон (R. Hamilton), С. Хантінгтон (S. Huntington), Л. Хайс (L. Huyse), В. Шабас (W. Schabas), Д. Шарп (D. Sharp) та ін.

В Україні певні спроби вивчення транзитивного правосуддя здійснювали А. Багінський, А. Блага, І. Брунова-Калісецька, К. Бусол, М. Грушко, В. Жидков, О. Євсєєв, Т. Кисельова, С. Кіщенко, Т. Лузан, Б. Луценко, О. Мартиненко, І. Марчук, І. Нузов, О. Овчаренко, Ю. В. Орлов, В. В. Філатов, Г. Христова та ін. При цьому дослідження цієї проблематики не вичерпало себе. Навпаки, затяжний характер російсько-української війни та її тяжкі фізичні, матеріальні та психологічні наслідки вимагають поглиблення цього знання й формування на цій підставі нових підходів до оцінки існуючої у світі практики щодо запровадження різних напрямів перехідного правосуддя.

Метою статті є пізнання зарубіжного досвіду у сфері формування та реалізації перехідного правосуддя, виділення його основних моделей, а також визначення на цій підставі концептуальних рамок його застосування в Україні як під час війни, так й у повоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Методологія дослідження зарубіжного досвіду перехідного правосуддя не виключає можливості здійснення цієї наукової задачі за окремими основними його складовими. Однак є переконання у тому, що більш науково продуктивним підходом у цьому зв'язку є формування уявлення про загальні риси перехідного правосуддя у певних країнах світу, де воно мало місце раніше, а також виділення відповідних його моделей (типів).

До переліку країн із досвідом застосування перехідного правосуддя можна, окрім іншого, віднести такі, як: Аргентина, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Гаїті, Гватемала, Еквадор, Ємен, Камбоджа, Канада, Кенія, Колумбія, Конго, Косово, Кот-Д'івуар, Ліберія, Ліван, Маврикій, Марокко, Непал, Німеччина, ПАР, Парагвай, Перу, Південна Корея, Південний Судан, Польща, Португалія, Руанда, Румунія, Сальвадор, Сербія, Словаччина, Східний Тимор, Сьєрра-Леоне, США (у контексті амністії 1865 р.), Туніс, Уганда, Угорщина, Філіппіни, Хорватія, Чехія, Чилі, Шрі-Ланка тощо.

Важливим у прикладному аспекті питанням є систематизація знання щодо різноманітної практики інших країн у застосуванні правосуддя перехідного періоду. Відповідне групування різних держав, що відрізняються за політичним режимом, характером суспільно-політичного конфлікту, кількістю жертв існуючої на певний час влади, масовістю порушень прав і свобод людей, тривалістю військових дій або громадянського протистояння тощо, побудоване за тими або іншими підставами й здатне відповісти на різні запитання залежно від задач, які стоять перед таким поділом.

Раніше вже здійснювались спроби групування як зарубіжної, та і, до речі, національної практики реалізації перехідного правосуддя. Наприклад, до основних типів демократичних перетворень у межах перехідного правосуддя у Східній і Центральній Європі після 1989 р. відносять такі:

1. «Розрив» – відбувається, коли авторитарний режим до моменту свого краху слабшає; в цей час опозиція захоплює владу;

2. «Узгоджений перехід» – режим і опозиція домовляються про демократичний перехід. Якщо Східна Німеччина, Чехословаччина та їх державинаступниці пройшли перехідний період за типом «розрив» із негайним прийняттям конституції, то Польща та Угорщина є прикладом «узгодженого переходу» із «постсуверенним» процесом формування конституції;

3. «Трансформація» – має місце у випадку, коли авторитарні лідери намагаються перетворити свій режим на демократію, керуючи процесом демократизації, політичними змінами, кульмінацією яких є вільні вибори. У цьому типі переходу члени старої еліти залишаються політично потужними навіть після утвердження демократії, як це сталося, наприклад, у Болгарії[1].

Представлене групування різних моделей правосуддя перехідного періоду стосується типів трансформації автократії на демократію. Така систематизація хоча і заслуговує на увагу (з теоретичної точки зору), однак із практичного боку вона є малоцікавою для українських реалій. В останніх

[1] Христова Г 'Застосування конституції в умовах перехідного правосуддя: до постановки проблеми в українських реаліях' (Верховний Суд) https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Khrystova_TJ_VC_Ukr.pdf (дата звернення: 5.05.2024)

присутній суспільний та науковий запит на дослідження саме повоєнного переосмислення незаконних діянь представників країни-агресора, причетних до низки кримінальних правопорушень, особливо що учинені стосовно мирного населення.

Раціональним характером відзначаються інші групування перехідного правосуддя у загальносвітовому масштабі. Зокрема, спеціалістами у цій сфері виділяється три основних моделі, побудовані за видом правової системи країни, де реалізуються ті або інші заходи правосуддя перехідного періоду: звичаєва, традиційна, офіційна[1]. Практика реалізації перехідного правосуддя у низці африканських та азійських країнах доводить поєднання правових та соціальних механізмів, властивих переліченим правовим системам. У реальному житті перехідне правосуддя, яке можна віднести виключно до однієї із виділених моделей у чистому виді, майже відсутнє.

Так, у багатьох соціально вразливих країнах із нерозвиненими національними правовими системами, нестійкістю державних, у тому числі судових та правоохоронних, структур, активно застосовуються механізми відновного правосуддя. До держав із наявністю елементів звичаєвого та традиційного права, де національні конфлікти вирішувались за допомогою інструментів перехідного правосуддя, можна з упевненістю віднести ПАР, Руанду, Східний Тимор та деякі ін. Спробуємо виділити найбільш істотні риси, які властиві окремим країнам у межах цих трьох моделей перехідного правосуддя.

ПАР (Південно-Африканська Республіка):

– організація у 1995 р. роботи комісій істини та примирення;

– застосування амністії до осіб, які визнали свою вину у злочинах апартеїду;

– застосування так званого принципу убунту (гуманність);

– паралельне існування двох протилежних тенденцій: з одного боку, досягнення у ПАР миру внаслідок застосування «м'якого» правосуддя, а, з другого, – відсутність абсолютної справедливості щодо звільнення від реальних строків покарання багатьох винних у порушеннях прав чорношкірого населення осіб, які добровільно погодились брати участь у роботі таких комісій[2].

Руанда:

– запровадження 11 тис. судів гачача, які у 2001–2012 рр. використовували місцеві традиції для врегулювання конфлікту між народами хуту й тутсі при розгляді близько 2 млн справ;

– істотне пом'якшення покарання або звільнення від його реального відбування для осіб, які погодились на співробітництво до початку судових процедур шляхом визнання своєї вини та публічного вибачення перед потерпілою стороною (процедура визнання);

– простий механізм репарацій: формування списків завданої шкоди та її повне або часткове відшкодування зі спеціально створеного громадського фонду;

– обмеженість доступу до роботи таких судів адвокатів, що унеможливлювало повний захист прав жертв апартеїду[3] та ін.

Східний Тимор (Тимор-Лешті):

– створення гібридної системи перехідного правосуддя, яка включала залучення офіційної, міжнародної (на рівні ООН[4]) й традиційної правових систем;

– установлення підстав застосування процедури примирення (не у судовому порядку відповідно до норм національного кримінального законодавства);

– проведення фасилітованих слухань справ у місцевих громадах за процедурою примирення (нахе біті), що включало поєднання традиційного правосуддя, арбітражу, медіації, а також застосування норм цивільного та кримінального права;

– активне залучення до судових слухань потерпілих із наданням їм можливості ставити винним запитання тощо[5].

Досвід застосування представлених моделей перехідного правосуддя за кордоном, без перебільшення, є безцінним. Адже він дозволяє оцінити напрями його впровадження, визначити ті виклики, що з'являлись у суб'єктів їх реалізації, а також запропонувати заходи щодо усунення відповідних недоліків. Водночас подібний досвід є малопридатним для його апробації в Україні через низку обставин, зокрема:

---

[1] Жидков В *На шляху до правосуддя перехідного періоду* (Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2023) 19

[2] –

[3] –

[4] Кіщенко С 'Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України' (ГО «Дім демократії»; Фонд імені Фрідріха Еберта, 2020) 15 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17232.pdf> (дата звернення: 5.05.2024).

[5] Жидков В

– Україна, на відміну від низки африканських та азійських країн, має більш досконалу національну правову систему;

– порівняно із низкою слаборозвинених (передусім у правовому плані) держав Україна має розгалужену систему органів кримінальної юстиції (суди, органи прокуратури, органи та підрозділи Національні поліції та ін.). Вони, за необхідності, могли б взяти на себе функцію кримінального переслідування воєнних злочинців, а також здійснювати правовий супровід установлення шкоди, заподіяної громадянам внаслідок російсько-української війни;

– у нашій державі застосування механізмів звичаєвого та традиційного права є дуже обмеженим;

– Україна має, у тому числі, більш-менш досконалу систему конституційного, кримінального, цивільного законодавства, що покликана здійснювати належну правову охорону та правове регулювання суспільних відносин у цій галузі.

Одним із варіантів побудови моделей перехідного правосуддя з урахуванням існуючого зарубіжного досвіду у цій царині є групування, сформоване за ступенем ефективності сконструйованої соціальної системи. Адже головним мірилом будь-якого правосуддя є його результативність, що відбивається у досягненні поставлених перед ним цілей. Такими можуть і мають бути: захист та відновлення порушених прав громадян; примирення; досягнення миру і справедливості; установлення історичної правди; відшкодування завданої шкоди; закладення фундаменту для подальших інституційних перетворень та ін.

Звідси можна запропонувати такі умовні моделі перехідного правосуддя, як: ефективні, частково ефективні та неефективні. При цьому не виключається певний авторський суб'єктивізм при оцінці ефективності тієї чи іншої соціальної та правової системи у цій сфері. Треба усвідомлювати, що будь-яка існуюча система перехідного правосуддя, яка мала місце у певній країні світу на відповідному історичному етапі, була так чи інакше неповністю ефективною, оскільки доволі складно через низку об'єктивних та суб'єктивних причин досягнути поставленої мети, а тим більше їх сукупності. Розглянемо запропоновані моделі (типи) перехідного правосуддя докладніше.

1. *Ефективна модель*. До такої, попри окремі зауваження, можна віднести перехідне правосуддя, що мало місце у Німеччині у 1945 р. та у подальшому. Так, можна по-різному ставитись до факту уникнення відповідальності багатьма німецькими воєнними злочинцями, які брали безпосередню участь у діяльності низки концентраційних таборів, проте перший прецедент організації публічного міжнародного Нюрнберзького процесу, де було заслухано жахливі докази щодо вчинення низки злочинів проти людства, є великим кроком до установлення правди, миру і справедливості, не кажучи вже про репарації та багаторічне відшкодування німецьким урядом шкоди сотням тисячам жертв нацистської влади. І той факт, що сучасна Німеччина є союзником України у протистоянні російській військовій агресії, є зайвим доказом ефективності того складного і неоднозначного перехідного правосуддя, яке мало місце у Німеччині у 1945 р. та яке, за великим рахунком, продовжується й зараз. Доказом цьому є покаяння і примирення німців з євреями та усім цивілізованим світом й осуд дій гітлерівської влади. Символічним у цьому зв'язку є приклад, який наведено в анналах історії, коли у 1970 р. німецький канцлер В. Брандт став на коліна перед меморіалом загиблим учасникам повстання у Варшавському гетто[1].

У цілому ефективним можна вважати перехідне правосуддя, що мало місце у Північній Ірландії, де у 1970 р. у Лондондеррі військовослужбовці під час заворушення вбили 14 та поранили 13 цивільних осіб. Ці події в історії отримали назву кривавої неділі. Протягом 1998–2010 рр. тривав складний процес перегляду несправедливого рішення щодо оцінки цих подій[2]. Що ж перебуває в основі судження про ефективність перехідного правосуддя у Північній Ірландії? До таких обставин слід віднести таке:

– наявність потужної політичної волі та широкий соціальний запит у британському суспільстві на перегляд рішення про протиправність дій демонстрантів;

– створення урядом Великої Британії спеціального трибуналу з правами Верховного Суду щодо розслідування цих фактів;

[1] Гілле П, Бозен Р, Романець Р 'Віллі Брандт на колінах: 50 років великому жестові у Варшаві' (DW, 7 Грудня 2020) <https://www.dw.com/uk/willy-brandt-na-kolinakh-50-rokiv-velykomu-zhestu-u-warszawi/a-55828231> (дата звернення: 5.05.2024).

[2] Кіщенко С 'Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України' (ГО «Дім демократії»; Фонд імені Фрідріха Еберта, 2020) 15 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17232.pdf> (дата звернення: 5.05.2024).

– анонімний характер показів військовослужбовців, які брали участь у тих подіях, дозволило встановити істину;

– опитування понад 2,5 тис. свідків;

– солідне фінансування роботи трибуналу на рівні 200 млн фунтів стерлінгів;

– реальне притягнення до відповідальності військовослужбовців, винних у розстрілі цивільних осіб;

– публічне вибачення прем'єр-міністра Великої Британії Д. Кемерона перед жертвами після оголошення результатів роботи трибуналу[1].

2. *Частково ефективна модель*. Приклади перехідного правосуддя, що належить до цього типу, відзначаються лише частковим успіхом за окремими складовими процесу правосуддя перехідного періоду. Наприклад, заслуговують на увагу такі позитивні аспекти перехідного правосуддя, що мали місце у Боснії і Герцеговині: реалізація окремих судових процедур ще під час війни в Югославії; організація діяльності чисельних громадських об'єднань, які ініціювали захист прав окремих категорій жертв війни; створення Міжнародного трибуналу з розслідування злочинів; установлення понад 30 тис. жертв, які були вбиті або зникли без вісті, та ін.[2] Недарма в цьому зв'язку окремі науковці зазначають, що боснійський досвід є гарним прикладом поєднання міжнародних і національних механізмів перехідного правосуддя, а тому цей досвід вартий для застосування в Україні[3].

Разом із тим недоліками перехідного правосуддя у цій країні можна вважати: притягнення до кримінальної відповідальності далеко не усіх винних; наявність професійних адвокатів у боснійських злочинців на відміну від більшості жертв; відсутність повноцінних комісій правди; неповне визнання владою геноциду («різанини») у Сребренці, де протягом 13–22 липня 1995 р. загинуло до 8 тис. боснійських мусульманських чоловіків віком від 12 до 77 років[4]; недотримання гендерної вимоги у роботі різних органів; мінімальна участь жінок з числа жертв; відсутність комплексного відшкодування шкоди; обмеженість інституційних реформ; тощо[5].

Схожий неоднозначний досвід був й у Хорватії. З одного боку, мають місце позитивні зрушення у цій країні у виді створення спеціальних центрів захисту свідків, залучення міжнародних експертів до роботи спеціальних судових палат, виконання Хорватією низки вимог як державою-кандидатом на вступ до ЄС у межах реалізації перехідного правосуддя[6]. З другого, – простежуються окремі недоліки щодо, як-от: дещо розширене застосування амністії до осіб, винних у вчиненні окремих кримінальних правопорушень[7]; недієвість створених комісій правди та заполітизованість їх роботи; відсутність ефективних процедур відшкодування шкоди[8]; та ін.

Аналогічну мову можна вести й щодо Сербії та Колумбії, де було чимало недоліків механізму перехідного правосуддя, розчинених окремими результативними заходами[9].

З урахуванням дуже різноманітної соціальної та правової практики, спрямованої на подолання постконфліктної кризи багатьох балканських країн, які входили до складу колишньої Югославії, окремі дослідники такий досвід метафорично називають «лабораторією» транзитивного правосуддя[10].

3. *Неефективна модель*. До умовних провалів реалізації концепції перехідного правосуддя можна

[1] – (дата звернення: 5.05.2024).

[2] Поробіч-Ісаковіч Н 'Правосуддя перехідного періоду в Боснії і Герцеговині – виклики та можливості' (Українська Гельсінська спілка з прав людини) <https://www.helsinki.org.ua/articles/pravosuddya-perehidnoho-periodu-v-bosniji-i-hertsehovyni-vyklyky-ta-mozhlyvosti/> (дата звернення: 5.05.2024).

[3] Луценко Б. Г. 'Зарубіжний досвід реалізації окремих елементів перехідного правосуддя в контексті кримінологічного забезпечення деокупації території України' (2023) 3 Вісник Кримінологічної асоціації України: зб. наук. пр. 273–284. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2023.3.23.

[4] Ерман Г. 'Різанина у Сребрениці. Історія, про яку не варто забувати Україні' (BBC News Україна) <https://www.bbc.com/ukrainian/features-53367876> (дата звернення: 5.05.2024).

[5] Поробіч-Ісаковіч Н

[6] *Підвищення спроможності місцевих загальних судів і системи безоплатної правової допомоги в Донецькій та Луганській областях у справах, пов'язаних зі збройним конфліктом, при впровадженні в Україні правосуддя перехідного періоду: потреби і перспективи* (ООН в Україні, 2021) 28 <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/LocalCourts_summary_Ukr.pdf≥ (дата звернення: 5.05.2024).

[7] Грушко М В 'Перехідне правосуддя: міжнародний досвід та застосування в Україні' *Проблеми публічного та приватного права* (Ліга Прес, 2021) 273–308 DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-237-4-10.

[8] Марчук І. 'Перехідне правосуддя: досвід зарубіжних країн' (Українська Гельсінська спілка з прав людини) <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/Perekhidne-pravosuddia-vebinar-UHSPL-PDF.pdf> (дата звернення: 5.05.2024).

[9] Бущенка А П, Гнатовський М М (ред) *Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія* (РУМЕС, 2017) 77–87.

[10] --, 83; Кіщенко С (дата звернення: 5.05.2024).

віднести низку країн, де загалом, попри досягнення миру, простежується незадовільний стан упровадження різних складових цього соціально-правового механізму. Яскравим прикладом є Сьєрра-Леоне, де був застосований невиправданий із позиції права і моралі підхід абсолютної амністії для осіб, винних у вчиненні низки злочинів[1]. Крім цього, як негативний оцінюється досвід запровадження перехідного правосуддя у Східному Тиморі, Косово, Камбоджі і знову ж таки у Сьєрра-Леоне з огляду на: складність і недієвість поєднання міжнародного та національного механізмів правосуддя; незабезпечення спеціально створених трибуналів належним фінансуванням й комплектуванням досвідченими правниками; потужний супротив представникам трибуналів у громадах тощо[2].

Значення запропонованого групування підвищується з огляду на його універсальний характер. Він виражається, на відміну від деяких інших класифікацій, у можливості використання цієї систематизації як до систем перехідного правосуддя, що застосовуються у процесі демократизації певних держав, так й до транзитивного правосуддя у повоєнних суспільствах. У будь-якому разі неможна говорити про існування єдиної «правильної» класифікації перехідного правосуддя, адже такої класифікації апріорі не існує й існувати не може. Саме у поєднанні та доповненні різних видів такого групування перехідного правосуддя можна побудувати бажану для України модель, яка відповідала б вимогам оптимальності, раціональності та ефективності.

Наукове пізнання зарубіжного досвіду перехідного правосуддя дає підстави для формулювання окремих концептуальних орієнтирів, які мають бути враховані правозастосувачем в Україні:

а) у нашій державі вже є певний досвід перехідного правосуддя, який пов'язується з люстрацією та процесом очищення влади після подій Революції Гідності. Тому ця практика має бути критично переосмислена на предмет урахування відповідних недоліків для їх недопущення у майбутньому;

б) окремі напрями перехідного правосуддя мають реалізовуватись до моменту завершення війни або принаймні її активної («гарячої») фази. Йдеться передусім про повне або часткове відшкодування постраждалим громадянам шкоди, у тому числі із залученням зовнішнього міжнародного фінансування, адже в Україні на ці потреби власні можливості є вкрай обмеженими;

в) недостатня ефективність комісій правди у балканських країнах наштовхує на думку щодо потреби розширення в Україні міжнародної складової цих органів з тим, щоб максимально обмежити прояви бюрократії та управління їх роботи у «ручному» режимі, не допустити однобічного трактування фактів злочинів, учинених під час війни;

г) для уникнення ситуації можливого штучного блокування діяльності комісій правди та інших органів за різними складовими перехідного правосуддя в Україні бажано їх фінансувати аналогічно з міжнародних джерел. Це мінімізує корупційні ризики, а також посилить підзвітність й підконтрольність роботи різних адміністративних структур у межах перехідного правосуддя;

д) ефективність та широта застосування механізмів перехідного правосуддя в Україні у повоєнний період корелюватиме з активністю спецслужб (СБУ, ГУР Міноборони України та ін.) й окремих громадян України, спрямованою на покарання, у тому числі у позасудовий спосіб, воєнних злочинців та інших осіб, які проявили особливу жорстокість до мирного населення та полонених військовослужбовців ЗС України. Подібні приклади зі світової історії вже мають місце і пов'язуються з діяльністю Моссаду, спецслужби Ізраїлю, яка після закінчення Другої світової війна успішно провела такі операції, як «Викрадення Ейхмана», «Дамоклів меч», «Пеніцилін», «Гнів Божий» та багато ін. Безкомпромісність та холодний розрахунок агентів Моссаду дозволив також знищити організаторів та учасників теракту, що відбувся у 1972 р. на Мюнхенській олімпіаді[3];

е) процес обрання концептуальної моделі перехідного правосуддя в Україні у повоєнний період має супроводжуватись участю у цьому загальнонаціональному дискурсі усіх зацікавлених сторін:

[1] Грушко М В

[2] Reiter A G 'The development of transitional justice' *An Introduction to Transitional Justice* (Routledge, 2017) 29–46; Лузан Т. 'Перехідне правосуддя: історія становлення і зміст поняття' (2021) 21 квіт. Юридична газета <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/perehidne-pravosuddya-istoriya-stanovlennya-i-zmist-ponyattya.html> (дата звернення: 5.05.2024).

[3] 'Досвід Ізраїлю: найвідоміші спецоперації Моссаду та принцип його роботи' (Подробиці) <https://podrobnosti.ua/2463627-dosvd-zralju-najvdomsh-spetsoperats-mossadu-ta-printsip-jogo-roboti.html> (дата звернення: 5.05.2024).-

від держави у виді профільних міністерств й правоохоронних органів до громадських об'єднань, що представляють інтереси окремих соціальних груп (ветерани і жертви війни, регіональні спілки волонтерів та ін.);

є) у кримінологічному сенсі факт кримінального переслідування осіб, причетних до організації та вчинення воєнних злочинів в України, перебуває не лише у морально-етичній площині справедливості й відплати або у правовій площині щодо реалізації принципу невідворотності кримінальної відповідальності. Засудження воєнних злочинців із застосуванням судових процедур, на кшталт Нюрнберзького трибуналу, мають виконати функцію спеціальної превенції для реальних воєнних злочинців та функцію загальної превенції – для потенційних злочинців, які виношують наміри або згодом допускають повторення подій лютого 2022 р. проти України, незалежно від того, у межах яких кордонів існуватиме через кілька років держава (ви), яка зараз має назву російської федерації;

ж) реальною перешкодою на шляху до запровадження механізму перехідного правосуддя є можливе підписання Україною з рф будь-яких угод щодо припинення бойових дій, погодження на певне *status quo*, відмови від репарацій та повернення своїх суверенних територій. Подібні наміри, які все частіше артикулюються в інформаційному просторі, не є прийнятними ані з правової, ані з моральної позицій. Українське суспільство не погодиться з такими ганебними пропозиціями через їх абсурдність та несправедливість. Теперішні та майбутні українські політики мають усвідомлювати, що подібні рішення здатні викликати великий суспільно-політичний резонанс, і вони будуть недоречним для повоєнної України та її уразливого соціального середовища й нестабільної політичної системи.

На користь наведеної тези можна навести приклад того, що пасивність світової спільноти, особливо країн так званого колективного Заходу, на анексію рф Автономної Республіки Крим у 2014 р. призвела ще до більшої ескалації – спочатку у вигляді окупації частини територій Донецької та Луганської областей України, а згодом й до повномасштабного неспровокованого військового вторгнення. Тобто росія здійснює свою зовнішню, як, до речі, й внутрішню політику лише з позиції сили, що властиво авторитарним та тоталітарним політичним режимам, яскраві ознаки яких присутні у сучасній рф.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати про таке:

1. Перехідне правосуддя є сучасним соціально-правовим інструментом, який дозволяє, за певних умов, досягти сталого миру, примирення та соціального розвитку у постконфліктних державах.

2. Наразі не існує єдиної «правильної» моделі перехідного правосуддя. Україна вправі та у змозі самостійно сформувати власну модель такої системи, яка буде ефективною з огляду на захист прав громадян нашої держави та врахування національних інтересів України.

3. Заслуговує на увагу, з точки зору можливого впровадження в Україні, досвід країн, які належать до моделей «ефективного» й «частково ефективного» транзитивного правосуддя (Німеччина, Північна Ірландія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Колумбія та деякі ін.).

4. Ефективність правосуддя перехідного періоду корелює із дотриманням таких засад його реалізації, як системність (кримінальне переслідування, установлення істини, відшкодування шкоди, інституційні реформи) та комплексність (повнота вжиття заходів у межах окремого напряму діяльності).

5. Нерезультативний характер перехідного правосуддя у повоєнний період містить чимало ризиків для України: збільшення шансів повторення нової хвилі збройної агресії; формування недовіри громадян до влади; намагання окремих жертв російсько-української війни та їх родичів домогтися правди і справедливості у неправовий спосіб; неможливість подальшого сталого розвитку через нереалізоване прощення, примирення та відновлення справедливості у цивілізований спосіб, що охоплюється концепцією перехідного правосуддя.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies: Report of the Secretary-General / UN Doc. № S / 2004/616. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n04/395/29/pdf/n0439529.pdf?token=jJiQOm8PZeveNyoXId&fe=true (in English)

2. IV Konventsiia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli ta dodatok do nei vid 18 zhovtnia 1907 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (in Ukrainian)
3. Zhenevska konventsiia pro povodzhennia z viiskovopolonenymy vid 12 serpnia 1949 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (in Ukrainian)

Bibliograph

Authored books

1. Kishchenko S 'Komisiia zi vstanovlennia pravdy: mizhnarodnyi dosvid ta realii Ukrainy' [The truth commission: international experience and realities of Ukraine] (HO «Dim demokratii»; Fond imeni Fridrikha Eberta, 2020) 15 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17232.pdf> (in Ukrainian)
2. Zhydkov V *Na shliakhu do pravosuddia perekhidnoho periodu* [On the way to transitional justice] (Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny, 2023) 19 (in Ukrainian

Edited books

3. Bushchenka A P, Hnatovskyi M M (red) *Bazove doslidzhennia iz zastosuvannia pravosuddia perekhidnoho periodu v Ukraini: monohrafiia* [Basic research on the application of transitional justice in Ukraine: a monograph] (RUMES, 2017) (in Ukrainian

Non-authored books

4. *Pidvyshchennia spromozhnosti mistsevykh zahalnykh sudiv i systemy bezoplatnoi pravovoi dopomohy v Donetskii ta Luhanskii oblastiakh u spravakh, poviazanykh zi zbroinym konfliktom, pry vprovadzhenni v Ukraini pravosuddia perekhidnoho periodu: potreby i perspektyvy* [Increasing the capacity of local general courts and the system of free legal aid in Donetsk and Luhansk regions in cases related to the armed conflict during the implementation of transitional justice in Ukraine: needs and prospects] (OON v Ukraini, 2021) 28 <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/LocalCourts_summary_Ukr.pdf> (in Ukrainian)

Part of the books

5. Reiter A G 'The development of transitional justice' *An Introduction to Transitional Justice* (Routledge, 2017) 29–46 (in English)
6. Hrushko M V 'Perekhidne pravosuddia: mizhnarodnyi dosvid ta zastosuvannia v Ukraini' [Transitional justice: international experience and application in Ukraine] *Problemy publichnoho ta pryvatnoho prava* (Liha Pres, 2021) 273–308 DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-237-4-10 (in Ukrainian)

Journal articles

7. Blaha A., Martynenko O. 'Kontseptsiia perekhidnoho pravosuddia v Ukraini: uvedennia u ploshchynu yurydychnoi nauky' [The concept of transitional justice in Ukraine: introduction to the field of legal science] (2019) 4 Yurydychnyi visnyk 30–35. DOI: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.941. (in Ukrainian)
8. Lutsenko B. H. 'Zarubizhnyi dosvid realizatsii okremykh elementiv perekhidnoho pravosuddia v konteksti kryminolohichnoho zabezpechennia deokupatsii terytorii Ukrainy' [Foreign experience in the implementation of certain elements of transitional justice in the context of criminological support for the de-occupation of the territory of Ukraine] (2023) 3 Visnyk Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy: zb. nauk. pr. 273–284. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2023.3.23. (in Ukrainian)

Websites

9. Erman H. 'Rizanyna u Srebrenytsi. Istoriia, pro yaku ne varto zabuvaty Ukraini' [Massacre in Srebrenica. A history that Ukraine should not forget] (BBC News Ukraina) <https://www.bbc.com/ukrainian/features-53367876> (in Ukrainian)
10. 'Dosvid Izrailiu: naividomishi spetsoperatsii Mossadu ta pryntsyp yoho roboty' [Israel's experience: the most famous special operations of the Mossad and the principle of its work] (Podrobytsi) <https://podrobnosti.ua/2463627-dosvd-zralju-najvdomsh-spetsoperats-mossadu-ta-printsip-jogo-roboti.html> (in Ukrainian)
11. Hille P, Bozen R, Romanets R 'Villi Brandt na kolinakh: 50 rokiv velykomu zhestovi u Varshavi' [Willy Brandt on his knees: 50 years of the great gesture in Warsaw] (DW, 7 Hrudnia 2020) <https://www.dw.com/uk/willy-brandt-na-kolinakh-50-rokiv-velykomu-zhestu-u-warszawi/a-55828231> (in Ukrainian)
12. Khrystova H 'Zastosuvannia konstytutsii v umovakh perekhidnoho pravosuddia: do postanovky problemy v ukrainskykh realiiakh' [The application of the constitution in the conditions of transitional justice: before posing a problem in Ukrainian realities] (Verkhovnyi Sud) <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Khrystova_TJ_VC_Ukr.pdf> (in Ukrainian)

13. Marchuk I. 'Perekhidne pravosuddia: dosvid zarubizhnykh krain' [Transitional justice: experience of foreign countries] (Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny) <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/Perekhidne-pravosuddia-vebinar-UHSPL-PDF.pdf> (in Ukrainian)
14. Luzan T. 'Perekhidne pravosuddia: istoriia stanovlennia i zmist poniattia' [Transitional justice: history of formation and content of the concept] (2021) 21 kvit. Yurydychna hazeta <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/perehidne-pravosuddya-istoriya-stanovlennya-i-zmist-ponyattya.html> (in Ukrainian)
15. Prosad A 'Rosiia zavdala zbytkiv infrastrukturi Ukrainy maizhe na $155 mlrd – KSE' [Russia caused almost $155 billion in damage to Ukraine's infrastructure – KSE] (Forbes) <https://forbes.ua/news/rosiya-zavdala-zbitkiv-infrastrukturi-ukraini-mayzhe-na-155-mlrd-kse-12022024-19149> (in Ukrainian)
16. Porobich-Isakovich N 'Pravosuddia perekhidnoho periodu v Bosnii i Hertsehovyni – vyklyky ta mozhlyvosti' [Transitional justice in Bosnia and Herzegovina – challenges and opportunities] (Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny) <https://www.helsinki.org.ua/articles/pravosuddya-perehidnoho-periodu-v-bosniji-i-hertsehovyni-vyklyky-ta-mozhlyvosti/> (in Ukrainian)

Колодяжний М. Г.
Світова панорама перехідного правосуддя: основні моделі, перспективи для України

У статті здійснена спроба узагальнення сформованого на сьогодні світового досвіду застосування правосуддя перехідного періоду у постконфліктних та поставторитарних країнах. Надано визначення перехідного правосуддя відповідно до його тлумачення ООН. Перелічено понад 40 держав світу, де у різні періоди та за відмінних соціальних умов реалізовувались відповідні напрями діяльності, що охоплюються транзитивним правосуддям. Проаналізовано кілька здійсненних раніше класифікацій перехідного правосуддя, виділено їх недоліки та переваги. Запропонована авторська систематизація правосуддя перехідного періоду, що побудована за критерієм ступеня його ефективності. За цією підставою виділено три моделі ефективного, частково ефективного та неефективного перехідного правосуддя. Конкретизовано держави, які належать до кожної із цих груп, виділено ознаки, що дозволяють характеризувати ступінь ефективності перехідного правосуддя у кожній із країн. На підставі дослідження зарубіжного досвіду у цій царині та з урахуванням здійсненої класифікації виділено кілька важливих концептуальних орієнтирів для успішного запровадження в Україні різних складових перехідного правосуддя. Вони стосуються необхідності врахування в Україні попереднього досвіду застосування окремих елементів транзитивного правосуддя, періоду початку його впровадження у нашій державі, правил організації діяльності комісій правди, меж поєднання міжнародних та національних механізмів перехідного правосуддя, джерел фінансування його різноманітних заходів, основних суб'єктів, задіяних у цьому процесі, правил кримінального переслідування воєнних злочинців тощо. Крім цього, обґрунтована ідея щодо виконання перехідним правосуддям кримінологічної функції. У висновках, окрім іншого, зазначені засади, на яких має будуватись правосуддя перехідного періоду в Україні.

Ключові слова: *злочинність, воєнні злочини, перехідне правосуддя, зарубіжний досвід, мир, справедливість, примирення.*

Kolodyazhny M. G.
The Global Panorama of Transitional Justice: Main Models and Prospects for Ukraine

The article attempts to summarize the existing global experience in the application of transitional justice in post-conflict and post-authoritarian countries. An official definition of transitional justice, according to the UN interpretation, is provided. Over 40 countries worldwide are listed where various transitional justice activities have been implemented at different times and under different social conditions. Several previously conducted classifications of transitional justice are analyzed, highlighting their drawbacks and advantages. The author proposes a new systematization of transitional justice based on the criterion of its effectiveness. Based on this, three main and conditional models of effective, partially effective, and ineffective transitional justice are identified. Specific countries belonging to each of these groups are detailed, and the characteristics that define the degree of effectiveness of transitional justice in each country are outlined. Drawing on the analysis of foreign experiences in this field and considering the proposed classification, several important conceptual guidelines for the successful implementation of various components of transitional justice in Ukraine are identified. These guidelines relate to the need for Ukraine to consider the previous experiences of implementing specific elements of transitional justice, the period for initiating its implementation in the country, the rules for organizing the activities of truth commissions, the balance between international and national mechanisms of transitional justice, sources of funding

for its various measures, the main actors involved in this process, and the rules for prosecuting war criminals, among others. Additionally, the idea of transitional justice fulfilling a criminological function is substantiated. The conclusions outline the principles on which transitional justice in Ukraine should be built.

Key words: *crime, war crimes, transitional justice, foreign experience, peace, justice, reconciliation.*

Стаття надійшла до редакції:10.05.2024 р.
Прийнята до друку: 20.05.2024 р.